

УДК 94(477)“1921/1939”

О. Б. Татарченко

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ЦЕРКОВНИКІВ–“КОНТРРЕВОЛЮЦІОНЕРІВ” В 1920–1930-х рр. (НА ПРИКЛАДІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ)

У статті розглядаються причини запровадження в СРСР репресивної політики проти духовенства і мирян православної віросповідання в 1920-х – 1930-х рр. Досліджуються репресивні заходи державних органів влади проти окремих священнослужителів і православних течій у цілому. Звертається увага на наслідки репресій проти православної церкви в міжвоєнний період для Південної України зокрема і для Радянського Союзу взагалі.

Ключові слова: репресії, церква, священнослужитель, влада, в'язниця.

Для сучасної української історичної науки важливим є вивчення слабо досліджених сторінок вітчизняної історії. Однією з таких тем є проблема репресій радянської влади проти православної церкви взагалі та окремих церковників зокрема в період 1920-х-1930-х рр. Можливість вивчати цю проблематику об'єктивно та неупереджено, використовуючи донедавна засекречені архівні документи, робить вказану тему достатньо актуальною для сучасної української історичної науки. Особливий інтерес науковців викликає дослідження репресивних заходів проти окремих категорій суспільства на регіональному рівні, оскільки саме на прикладі регіонів можна побачити які наслідки для соціуму мала політика репресій в СРСР.

Певний вклад у дослідження даної проблематики зробили такі українські науковці як: С. Білоконь, О. Ігнатуша, Л. Лук'яненко, М. Михайлуца, В. Нікольський, О. Тригуб, О. Соколовський, М. Шитюк та ін.

Серед російських дослідників можна виділити А. Беглова, О. Васильєву, М. Одинцова, В. Цапліна тощо.

Незважаючи на значні досягнення вищезгаданих вчених на сьогоднішній день репресивна політика проти церковників в Південній Україні в міжвоєнний період потребує подальших досліджень. Тому метою даної публікації є спроба комплексно висвітлити цю проблематику.

На фоні ідеологічних розбіжностей та Громадянської війни 1918-1920 рр. між радянською владою та Російською православною церквою (РПЦ) встановилися відносини антагоністичного характеру, які після утвердження комуністичного режиму проявилися в репресивних заходах відносно православного духовенства.

Після оголошення служителів культури “контрреволюційними” елементами приводом для арешту священнослужителя могла послугувати навіть його проповідь, у котрій він вів мову про антицерковні дії радянської влади чи переказував послання Патріарха із критикою влади.

У результаті такої політики кількість священників, що стали жертвами терору до кінця 1921 р., не враховуючи тих, що загинули від рук білих, в Україні склала 3,5 тис. осіб. У масштабах радянської держави цей показник склав 10 тис. осіб [1, с. 34].

Тим часом, у рамках кампанії з вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим, у відповідних силових структур з'явився привід для застосування репресивних заходів проти церковників з метою встановлення тотального контролю над православною церквою.

Так, Патріарха Тихона, котрий під час означеної кампанії, на думку влади, проводив опозиційну діяльність, обвинуватили в антирадянській діяльності. Під тиском голова РПЦ заявив, що більше не є ворогом радянській владі і у подальшій своїй діяльності він намагався бути лояльним до правлячого режиму [2, с. 99-101].

На території Південної України показовим процесом під час конфіскації цінностей стала справа пов'язана з убивством мешканцями с. Засілля Херсонського повіту Миколаївської губернії 67-річної комуністки Ф. Бармашової. До Засілля першого травня 1922 р. прибула Комісія з вилучення церковних цінностей, до якої пристала Ф. Бармашова – завідувача місцевим дитячим притулком. З появою Комісії односельці зібралися для того, щоб поспілкуватися з її представниками. Однак, побачивши серед гостей Ф. Бармашову люди згадали їй смерті дітей, що померли від голоду і забили її до смерті.

Ця справа не набула б розголосу, якби партійному керівництву Миколаївської губернії не була потрібна гучна “політична” справа для дискредитації церкви. Для агітаційної підтримки процесу було опубліковано у республіканській газеті ЦК КП(б)У “Коммунист” від 17 травня 1922 р. статтю “Тов. Бармашова – жертва-попівсько-бандитської змови”, а по завершенні процесу кількох людей засуджено до вищої міри покарання [3, с. 189-190].

Незважаючи на певні успіхи в боротьбі державних органів проти “ворогів у рясах”, у резолюції політбюро ЦК КП(б)У “Про роботу ДПУ” від 4 вересня 1922 р. перед Державним політичним управлінням при Наркоматі внутрішніх справ (ДПУ) було поставлене завдання: «підсилити роботу з ліквідації церковної контрреволюції...» [4, с. 64].

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), несучи ярлик “контрреволюційної” організації, також постійно відчувала тиск з боку влади. Тому 16 квітня 1924 р. адміністративний відділ Одеського губвиконкому розіслав таємний циркуляр до завідуючих усіх адміністративних відділів з позначкою “оголошенню не підлягає”, у котрому наказав триматися безкомпромісної антиавтокефальної лінії [5, с. 303].

Крім того, на засіданні антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У 13 квітня 1925 р. було обговорено питання про заходи щодо обмеження впливу УАПЦ і затверджено рішення: «Підсилити репресії щодо автокефальної церкви» [6, с. 65].

Наприкінці 1925 р. було заарештовано і заслано на північ Сибіру секретаря Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) П. Гордовського, 21 травня 1926 р. арештовано голову ВПЦР протодиякона В. Потієнка, а 30 липня того ж року митрополита В. Липківського. Станом на січень 1926 р. у в'язницях Києва перебувало понад сто священників УАПЦ з усієї України [7, с. 29-30].

Пізніше арештовано було керівників автокефальної церкви на території Херсонської і Одеської єпархії, серед яких були: архієпископ Одеський (1928-1929 рр.) Ю. Жевченко, котрий спочатку відбував ув'язнення в Караганді з 1929 по 1937 рр., а потім у тому ж 1937 р. був знову заарештований та загинув у в'язниці; єпископ Одеський (1929-1930 рр.) Ю. Калішевський, був заарештований у 1936 р. та помер у концтаборі; єпископ Миколаївський (1922-1923 рр.) П. Бучило, котрий незважаючи на те, що 1923 р. відійшов від церкви, у 1930-х рр. був заарештований і вивезений до Сибіру, де й загинув; протоієрей А. Кузьмінський настоятель Св. Покровського собору в Одесі (1928-1931 рр.) – загинув під час арешту 1931 р. [8, с. 1110, 1113, 949, 948, 1119].

Апогеєм боротьби радянської влади проти УАПЦ став процес над “Спілкою визволення України” (СВУ), в межах якого автокефальна церква розглядалася однією з ланок антирадянського підпілля. На лаві підсудних опинилися В. і М. Чехівські, В. Дурдуківський, К. Товкач та ін., які під час слідства дали потрібні покази органам ДПУ [9, с. 175].

Південноукраїнські періодичні видання не забарилися поінформувати своїх читачів про процес над СВУ. Так газета “Красный Николаев” 20 березня 1930 р. опублікувала статтю “Автокефальна церква, як штаб озброєного повстання”, в якій розповідалося про те, що В. Чехівський визнав, що «... діяльність СВУ була контрреволюційною, СВУ мала контрреволюційний вплив на церкву, що він, посідаючи посаду заступника голови СВУ, провадив контрреволюційну роботу тощо».

Вже після розпуску УАПЦ, на початку 1930 р. було відправлено на 8 років у табори митрополита Київського та всієї України (1927-1930 рр.) Миколая (Борецького) [10, с. 510]. Отже, розгорнувши процес проти СВУ влада створила негативний імідж як для частини національної еліти України, так і для однієї з православних течій.

Тривали репресії з боку силових радянських структур проти представників РПЦ. Так за відмову співпрацювати з “оновленцями” владику Херсонського єпископа Прокопія 16 лютого 1923 р. було заарештовано та звинувачено у співпраці з білими. За два роки його звільнили, однак через свої переконання він знову піддавався арештам [11, с. 93].

На початку 1930-х рр. тиску зазнала Істинно-православна церква. Наприклад, священника Г. Бублика з с. Червона Кам'янка Олександрійського району було заарештовано 16 січня 1931 р. та звинувачено в тому, що він є членом “контрреволюційної” організації. Постановою Особливої наради при Об'єднаному Державному політичному управлінні СРСР (ОДПУ) від 14 грудня 1931 р. він був засуджений на три роки заслання до Північного краю [12, с. 23].

Рішучі репресивні заходи влади дали певні результати: у місцевій пресі почали з'являтися публікації про зречення від сану окремих священників. Так у херсонській газеті “Рабочий” у статті “Псаломщик зрікся сану” від 30 грудня 1926 р. було подано наступний текст: «Я, Єрмаков Василь Олексійович, колишній псаломщик Н.-Андронівської Покровської церкви Скадовського району, зрікаюсь від сану псаломщика, бо я дійсно був знаряддям у руках релігійного дурману у відроджені гніта і рабства...».

Такі випадки були непоодинокими. Це пояснюється тим, що духовенство, зрікаючись сану, робило спробу “вписатися в соціальне середовище”. Влада, у свою чергу, заохочувала священників до таких дій наданням їм певних службових посад, натомість використовувала їхні вчинки для проведення антирелігійної пропаганди [13, арк. 6].

Поштовхом для посилення репресій стало вбивство першого секретаря Ленінградського обласного комітету ВКП(б), члена Політбюро ЦК ВКП(б) С. Кірова 1934 р. Після його смерті посилювався тиск на “ворогів Радянського Союзу”, серед котрих перебували і священнослужителі. Тільки на Херсонщині було заарештовано 45 священників та ще півтори сотні мирян. Серед ув'язнених був також архієпископ Прокопій, котрого 20 жовтня 1937 р. засудили до страти, а через місяць привели вирок у дію [14, с. 31].

Жорстка політика у відношенні до церкви викликала зростання церковного підпілля. Представника такого виду релігійної діяльності – А. Сторчеуса було заарештовано в Херсоні 14 жовтня 1934 р. У межах ст. 54 п. 11 КК УРСР, його звинуватили в тому, що він був керівником “духовного контрреволюційного угруповання” та, проводячи нелегальні моління у приватних будинках, вів антирадянську агітацію та підтримував зв'язок із засланим архієпископом Прокопієм. Як наслідок, постановою особливої наради при НКВС СРСР від 9 березня 1935 р. був ув'язнений до виправно-трудової колонії строком на п'ять років. По цій же справі було засуджено теж на п'ять років: М. Захарова, А. Бобир, І. Токовило [15, арк. 1-160].

Нова хвиля репресій проти церковних людей була ініційована постановою НКВС від 5 жовтня 1937 р. У ній було поставлено завдання: «У найкоротший строк провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів». Виконання постанови контролював нарком внутрішніх справ І. Єжов [16, с. 120].

Наприкінці 1930-х рр. репресії торкнулися й колишніх лідерів УАПЦ. Однією з таких справ стала справа проти секретаря Священного синоду П. Фоміна, якого звинуватили в антирадянській діяльності. В лютому 1938 р. його було заарештовано, а 26 травня того ж року розстріляно [17, с. 118].

Крім того, у 1937 р. переслідувань зазнало колишнє істинно-православне духовенство, яке визнано Синодом на чолі з митрополитом Сергієм (Страгородським). Так священники Скорбященської церкви м. Кірова М. Романовський, М. Іващенко та М. Ненно були заарештовані за звинуваченням у антирадянській пропаганді під час служб. Рішенням "трійки" при УНКВС по Миколаївській області від 8 грудня 1937 р. їх було засуджено до вищої міри покарання [18, с. 184].

Однак були служителі культу, котрим вдалося уникнути подібних покарань. Приміром, П. Переверзу, священника с. Тарасівки Цюрупинського району Миколаївської області, було заарештовано 18 листопада 1937 р. працівниками Цюрупинського районного відділення НКВС за обвинуваченням у "контрреволюційній" діяльності, після чого справу було передано на розгляд "трійки". Остання, врахувавши, що слідство зібрало недостатню кількість викривальних матеріалів та похилий вік обвинуваченого (1868 р.н.), 28 травня 1938 р. припинила слідство [19, арк. 1-27].

Внаслідок оперативно-слідчої роботи органів НКВС УРСР за цифровими даними тільки з 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. було заарештовано церковних "контрреволюціонерів" – 7295 осіб [20, с. 315].

Цікавим є той факт, що кількість ув'язнених священників у різних областях на території Південної України була не рівною. Так в Одеській області було заарештовано 452 особи, а у Миколаївській області – 111 осіб, що склало 9,5% та 2,3% служителів релігійних культів від загальної кількості заарештованих цієї категорії в Україні відповідно. Певно, така розбіжність у відсоткових даних пояснюється різною чисельністю духовенства у зазначених регіонах. Звітні дані з усіх областей України свідчили про порівняно велику кількість заарештованих священнослужителів, враховуючи їх незначну кількість на загальному тлі інших соціально-фахових груп [21, с. 148]. Очевидно влада чинила тиск на церковників-"контрреволюціонерів" через те, що вони могли агітувати значні маси населення проти правлячого режиму.

Разом із репресіями проти священників влада цілеспрямовано закривала культові споруди. Приміром, на 1939 р. у Херсоні діяла одна церква, а у Миколаївській області не залишилось жодного діючого храму. У той же час у радянській Україні діяло лише 9% культових споруд від дореволюційного рівня [22, с. 168; 23, с. 69]. У багатьох областях України продовжували функціонувати лише окремі православні церкви, зокрема діючими залишалися переважно молитовні при цвинтарях. В Одесі така церква діяла завдяки тому, що нею опікувався всесвітньо відомий учений – окуліст В. Філатов [24, с. 299].

Незважаючи на певні успіхи антирелігійних кампаній, за переписом населення 1937 р. 70% опитаних назвали себе віруючими людьми [25, с. 9]. Хоча влада досягла того, що РПЦ перестала бути в державі провідною громадською структурою, все ж віруючі люди продовжували дотримуватися обрядів, але здійснювали це підпільно.

Суттєвого потепління релігійна політика радянської держави зазнала лише наприкінці 1930-х рр., адже її лібералізація була потрібна сталінській владі для інтеграції в радянське суспільство багатомільйонного контингенту віруючих людей приєднаних у 1939 р. західних земель України та Білорусі.

А початок війни з нацистською Німеччиною відкрив дійсно новий етап в історії державно-церковних взаємин, внаслідок чого в СРСР було призупинено антирелігійну пропаганду, Синоду дозволено обирати Патріарха, прийнято новий статут, що відновив організаційну основу православної церкви тощо [26, с. 385].

Отже, внаслідок загострення відносин радянської влади з РПЦ через протистояння у Громадянській війні та категоричне неприйняття релігії комуністичною ідеологією, у радянського керівництва з'явилися підстави для розгортання репресивної політики проти православної церкви. Як наслідок на кінець 1930-х рр. в СРСР було страчено та ув'язнено тисячі церковників-"контрреволюціонерів" та мирян.

Однак, незважаючи на масштабність антирелігійних заходів, вони не дали бажаного результату. Частина священників під тиском репресивної політики відмовилася від сану, інші батюшки проводили богослужіння на квартирах і незначна частина духовенства продовжувала займатися легальною діяльністю, що також знайшло своє відображення теренах Південної України.

Джерела та література

1. Розенбаум Ю. А. Советское государство и церковь / Розенбаум Ю. А. – М., 1985. – 174 с.
2. Цыпин Владислав, протоиерей. История русской церкви 1917-1997. Книга девятая / Владислав Александрович Цыпин. – М., 1917. – 832 с.
3. Тригуб О. П. «Справа» Бармашової / Олександр Петрович Тригуб // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 19. – Херсон, 2005. – С. 189-194.
4. Лук'яненко Л. "Нюрнберг - 2" / Лук'яненко Л. // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К., Нью-Йорк, 2003. – С. 36-73.
5. Ігнатуша О. М. Репресії проти української автокефальної церкви на Запоріжжі (до причин незначного розвитку українського автокефального руху на Півдні України у 20-х роках ХХ ст.) / Олександр Миколайович Ігнатуша // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон, 2008. – С. 302-307.
6. Лук'яненко Л. "Нюрнберг-2" / Лук'яненко Л. // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К., Нью-Йорк, 2003. – С. 36-73.
7. Церква і релігія в Україні: 50 літ після жовтневої революції (1917-1967): Збірн. доп. наук. конф. Вільного університету в Мюнхені (5-7 липня 1968 р.) / За ред. Янев В. – Мюнхен, 1984. – 256 с.
8. Мартирологія українських церков: у 4 т.: документи, матеріали, християнський самвидав України. – Торонто, Балтмор, 1987- . – Т. 1. – 1987. – 1195 с.
9. Турченко Ф. Українська автокефальна / Ф. Турченко, О. Ігнатуша // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С. 166-175.
10. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999. – 736 с.

11. Тригуб О. П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20-30-і рр. XX ст.) / Олександр Петрович Тригуб // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 9. – Херсон, 2002. – С. 91-96.
12. Соколовський О. К. Церква Христова (1920-1940): Переслідування християн в СРСР / Соколовський О. К. – К., 1999. – 338 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1450.
14. Коршун В. Священников ставили к стенке... // Гривна (Херсон). – 2005. – 7-14 июля (№ 28 (548)). – С. 31.
15. Державний архів Херсонської області, ф.Р. 4033, оп. 6, спр. 844.
16. Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією: Монографія / Олександр Петрович Тригуб. – Миколаїв, 2009. – 300 с.
17. Бахтіна С. Дослідник церковного мистецтва Петро Фомін / Бахтіна С. // Київська старовина. – 2002. - № 1. – С. 114-119.
18. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.): Монографія / Олександр Петрович Тригуб. – Миколаїв, 2009. – 312 с.
19. Державний архів Управління Служби безпеки України в Херсонській області, фонд припинених кримінальних справ. Кримінальні справи на осіб яких знято з оперативного обліку, слідча справа № 293 по обвинуваченню Переверзи Петра Михайловича.
20. Бонь О.І. Історія України: Курс лекцій: Навч. посіб / О. Бонь, О. Іванюк. – К., 2008. – 463 с.
21. Нікольський В. М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 році / Нікольський В. М. // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 141-162.
22. Развернутым фронтом – в наступление на твердыни реакции и мракобесия // Красный Николаев. – 1929. – 13 декабря (№2684). – С. 3.
23. Михайлуца М.І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945) / Микола Іванович Михайлуца. – Одеса, 2008. – 392 с.
24. Бердяєва І. В. Видавничі проекти православних конфесій України у 20-ті – 80-ті роки XX ст., як фактор формування сучасної традиції / Бердяєва І. В. // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон, 2008. – С. 294-302.
25. Грідіна І. М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр.: людський вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / І. Грідіна. – Д., 2001. – 20 с.
26. Михайлуца М.І. Репресії духовенства на Одещині в першій половині 40-х років XX століття / Микола Іванович Михайлуца // Одесский мартиролог: данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Т. 3 / Составители Л.В. Ковальчук, Г.А. Разумов. – Историко-мемориальное издание. – Одесса, 2005. – С. 870-887.

Татарченко О.Б. Репрессивная политика советской власти против церковников- "контрреволюционеров" в 1920–1930-х гг. (на примере Южной Украины)

В статье рассматриваются причины введения в СССР репрессивной политики против духовенства и мирян православного вероисповедания в 1920–1930-х гг. Исследуются репрессивные мероприятия государственных органов власти против отдельных священнослужителей и православных течений в целом. Обращается внимание на последствия репрессий против православной церкви в межвоенный период для Южной Украины в частности и для Советского Союза вообще.

Ключевые слова: репрессии, церковь, священнослужитель, власть, тюрьма.

Tatarchenko O.B. The repressive policies of the Soviet regime against revolutionary ecclesiastics in 1920–1930 (on the example of the Southern Ukraine)

This article is about reasons of introducing repressive policies in USSR against clergy and laymen of Orthodox religion in 1920 – 1930. It investigates the repressive measures of public authorities against some ecclesiastics and Orthodox movements in general. Attention is paid to the consequences of repressions against the Orthodox Church in the interwar period for South of Ukraine and for USSR in general.

Keywords: repressions, church, ecclesiastic, the authorities, prison.

УДК [94(477.7)]:277.4] "192/193"

Є. О. Голощапова

ЛІДЕРИ ГРОМАД ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ УКРАЇНИ 1920–1930-х рр.: ДОЛЯ ТА ЕПОХА

Автор характеризує функції, діяльність і роль лідерів місцевих громад євангельських християн-баптистів України 20–30-х рр. XX ст. Досліджуються кількісні, гендерні, вікові, майнові та інші параметри соціального складу служителів. Визначається масштабність політико-правового впливу держави на можливість виконання очільниками громад свої функції. Здійснюється спроба побудови колективного портрета керівників баптистських громад.

Ключові слова: баптизм, лідери, соціальний склад, громади, колективний портрет

Визнання центрального місця людини в дослідженні історичного процесу є реальністю сучасної історичної науки. Безумовно, подібне визнання не означає, що всі питання пов'язані з роллю особи в історії закриті – навпаки, дискусії, методологічні пошуки та нові підходи актуалізуються на тлі української історії.

Сучасна українська історична наука плідно працює над створенням індивідуальних та колективних біографій, відтворенням життєвих шляхів, продуктивними та актуальними є просопографічні дослідження [1-3].

Як правило, об'єктами таких досліджень стають відомі особистості, діяльність, прямий чи опосередкований вплив яких визначили долю тієї чи іншої історичної події. Ці персони зазвичай задають